

Örebro län

Ett län med många landskap

Örebro län

Ett län med många landskap

Omslagsfoton:

Kvismare kanal (foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet)

Drumlinområdet vid Hackvad (foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet)

Finnfall (foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet)

Redigering:

Elisabeth Karlsson och Camilla Ährlund, Länsstyrelsen i Örebro län

Layout:

Elisabeth Karlsson, Länsstyrelsen i Örebro län

Tryck:

Strand's tryckeri ab 2003

© 2003 Länsstyrelsen i Örebro län

PUBLIKATIONSNUMMER 2002:22

ISSN 0349-4454

Innehåll

Inledning	8
Rapportens uppläggnings	9
Den historisk-geografiska metoden	10
Regioner	12
Agrarlandskapet i Örebro län	13
Naturliga förutsättningar	14
Administrativa indelningar	15
Det äldre landskapet	17
Fossila landskap	17
Medeltida bebyggelse	18
Solskifte	19
Äng och åker	19
Det tidigmoderna landskapet	20
Bebyggelse	22
Odlingssystem	24
Lindjordbruk	25
Det moderna landskapet	26
Skiften	26
Hägnader	27
Bebyggelse	28
Befolkning	31
Sjösänkningar	32
Odlingssystem	32
Mejerihantering	35
Mekanisering och specialisering	36
Det samtida landskapet	36
Agrara regioner i Örebro län	41
I, Västra Västmanlands skogsbygd	45
I:1 Hällefors	45
I:2 Grythyttan	45
I:3 Viker	46
I:4 Kopparbergs och Hjulsjö Bergslag	47
I:5 Ramsberg	47
II, Norabygden	47
III, Lindesbergsbygden	48
IV, Kilsbergen	49
IV:1 Karlskoga	49
IV:2 Östra Kilsbergen	50
IV:3 Lekebergsplatån	50
V, Ervalla-Fellingsbro	50
V:1 Fellingsbro skogsbygd	51
V:2 Ervalla och Näsbybygden	51
V:3 Fellingsbro slättbygd	52
VI, Västra Närke slättbygd	52
VI:1 Norra delen	52
VI:2 Södra delen	53
VII, Norra Hjälmabygden	54
VII:1 Hovsta, Axberg	54
VII:2 Käglan	54
VII:3 Norra Hjälmarslätten	55
VIII, Södra Närke Slättbygd	56
VIII:1 Örebro	56
VIII:2 Kumlabygden	56
VIII:3 Norr och söder om Kvismaredalen	57

VIII:4 Kvismardalen	57
VIII:5 Gods	57
IX, Tiveden	58
IX:1 Skagernområdet	59
IX:2 Centrala Tiveden	60
IX:3 Nordöstra Tiveden	60
X, Norra Vätterbygden	61
X:1 Askersund	61
X:2 Hammars bergslag	62
X:3 Stjärnsund-Edö	62
X:4 Hammar	62
XI, Södra Närkes bergslag	64
XI:1 Tisarbygden	64
XI:2 Söder om Tisaren	65
XI:3 Sottern med omnejd	65
Slutsatser	66
Källor	67
Litteratur	67
Kartor	71

Program för kulturmiljövård del 2 -Agrarlandskapet

Örebro län -ett län med många landskap är den andra delen av Länsstyrelsens program för kulturmiljövård. Länets odlingshistoria är något som vi länge saknat kunskap om, inte minst i Länsstyrelsens kulturmiljöarbete och i hanteringen av EU:s miljöstöd. Ulf Jansson vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet har därför på Länsstyrelsens uppdrag beskrivit odlingens utveckling i Örebro län -från norr till söder. Redigeringen har utförts av kulturgeograf Camilla Ährlund och antikvarie Elisabeth Karlsson. Vissa kartor har rektifierats digitalt av kulturgeograf Peeter Maandi.

”The only proper way to learn about and understand the landscape is to live in it, look at it, think about it, explore it, ask questions about it, contemplate it, and speculate about it. Merely reading about it is a sorry substitute indeed...” (John Fraser Hart, *The Rural Landscape* 1998 s. 1)

Inledning

Landskapet är det som finns runt omkring oss och ofta blir man hemmablind eftersom det är något som finns där hela tiden. Först när vi kommer till andra platser ser vi att det finns en skillnad. Vi spejar ut över nejden och kanske tycker vi att det är vackert och vill berätta det för invånarna i området, vilka ofta stirrar tillbaka och undrar vad vi menar. Det är ju samma landskap som de har sett under flera år. Inte är det väl något särskilt med det? Att beskriva landskapet, ja till och med att definiera landskap, är inte lätt. Många har gett sig i kast med det och det finns lika många varianter som det finns författare. En del tar fasta på fysiska strukturer som byggnader, träd, stenmurar med mera, medan andra betonar det immateriella, det upplevda landskapet, och den betydelse olika företeelser kan ha haft för människor (Cosgrove 1985). Det talades dock alltmer om landskapet i sig i slutet av 1900-talet, kanske främst värdet av det öppna landskapet, och under 1980- och 1990-talet har landskapet även kommit i fokus inom kulturmiljövården. Delvis har detta varit en reaktion mot den fixering av objekt som funnits inom bland annat fornminnes- och byggnadsinventeringarna, vilka inte har tagit hänsyn till de omgivande miljöerna (Widgren 1997).

Generellt har urval av landskap, som är värdefulla, skett utan någon egentlig metod. Ofta är det områden runt något värdefullt objekt såsom en fornlämning eller en byggnad. De manifesteras tydligt i det som kallas riksintressen för kulturmiljövården (Riksintressen i Örebro län Agrara miljöer). Riksintressen har karaktären av att vara just speciella och märkvärdiga på ett eller annat sätt. Ibland förtjänar de att lyftas fram men de

FOTO: ULF JANSSON

är vanligen särtingar i sin miljö. I det här sammanhanget är det viktigt att lyfta fram även de mindre spektakulära agrarlandskapen. Man kan kalla dessa landskap för vardagslandskap (Groth & Bressi 1997, Saltzman 1997, Svensson 1997).

För att en landskapsbeskrivning skall fungera i en planeringssituation måste hela landskapet beskrivas och varje landskaps historia lyftas fram. Sådan heltäckande markslagshistorik i olika kartformer finns framställda och använda inom planering, exempelvis i delar av Storbritannien, sedan mitten av 1990-talet (Denison 1996). Dessa landskapsanalyser bygger också på insikten att alla landskap har en historia som man måste ta ställning till.

I dag är det angeläget att det finns heltäckande planeringsunderlag då landskapet omvandlas i hög takt. Landskapsomvandlingen skulle kunna liknas med de förändringar som skedde under medeltidens agrarkris, där många gårdar lades öde och stora arealer odlingsmark kom att lämnas obrukade. Även ersättningarna till skötsel av odlingslandskapet inom ramen för EU:s miljöstöd ställer höga krav på relevanta kunskapsunderlag för handläggare inom natur- och kulturmiljövård.

Vi måste således försöka beskriva och förklara det ”vardagliga” landskap som omger oss och fråga oss vad det egentligen består av. Denna studie är ett direkt resultat av de behov som har identifierats på Länsstyrelsen i Örebro län.

Avsikten är att göra en regional översikt, med ett antal djupundersökningar. Centrala frågor är: Vad karaktäriserar landskapet i länets olika kommuner? Vilka förändringar har skett i landskapet? Vilka historiska processer har varit viktiga i dessa omvandlingar? I grund och botten är det handfasta historisk-geografiska problem. Vi måste finna en operationell metod och ett arbetssätt att beskriva landskapet. Det finns, förvånansvärt nog, ganska få färdiga metoder att tillgå. Arbetssättet blir subjektivt och i stor utsträckning beroende av tillgänglig information om Örebro län i synnerhet och kunskap om landskapshistorien i allmänhet.

Av tidsbrist kan inte all relevant information om Örebro läns historia tas fram och bearbetas. Dessutom saknar författaren djuplodande kunskaper i landskapets alla delar, varför beskrivningen med nödvändighet måste bli något svepande. En utgångspunkt är dock att vi, för att förstå landskapet idag, måste greppa landskapet som ligger nära oss i tiden. Medeltidens, 1500-, 1600- och 1700-talens landskap är intressanta men det är huvudsakligen rester efter 1800- och 1900-talet som finns runt om oss idag. Fokus i denna analys är således de senaste 200 årens landskap och dess förändringar. Flera tillbakablickar till tidigare perioder kommer likafullt att göras.

Rapportens uppläggning

Syftet med rapporten är att beskriva agrarlandskapet i Örebro län. Först skall den historisk-geografiska metoden, som används här, diskuteras. Metoden utgår från den kunskapstradition som landskapsforskningen befinner sig i. För att enklare kunna beskriva landskapet måste länets agrara historia skrivas. Detta behövs som en referensram och som en

allmän översikt. I mångt och mycket överensstämmer länets historia med landet i övrigt men i det här sammanhanget skall exempel och företeelser från regionen särskilt lyftas fram. Efter denna landskapshistorik skall regionerna presenteras och beskrivas. Här skall dock inte alla detaljer från den historiska översikten upprepas. Avslutningsvis kommer en slutsats om arbetet och behovet av vidare studier att beröras.

Den historisk-geografiska metoden

I det nutida landskapet kan vi avläsa flera olika historiska processer. Landskapet är diakront, det vill säga det finns rester från olika perioder. Vi kan exempelvis i ett landskap se bebyggelse som ligger på samma ställe som den gjorde under medeltiden, gränser som dragits upp på 1700-talet, stenmurar från 1800-talet och byggnader från 1900-talet. Utan åtminstone översiktlig kunskap om ett områdes historia får vi problem att förstå eller tolka landskapet och bena ut orsaksförhållanden och samband i ett komplext landskap. Här är dock inte platsen att beskriva Örebro läns historia i sin helhet. Några viktiga drag skall ändå lyftas fram så att de olika landskapen kan bli mer begripliga.

I denna text har redan ordet landskap använts ett flertal gånger. Det är därför på sin plats att något närmare reda ut begreppet. Två grundbegrepp som används är kulturlandskap och naturlandskap. Går man tillbaka till Carl Sauer (1925), som introducerade begreppen i engelska, finner man att *naturlandskap* definieras som ett landskap som skapats av naturliga processer, exempelvis erosion. *Kulturlandskap* definierar Sauer som ett naturlandskap som har transformerats av människan. Ofta har dock begreppet kulturlandskap kommit att stå sidoordnat eller i direkt motsättning till naturlandskapet. Denna motsättning har ibland förstärkts genom vetenskapliga och organisatoriska särintressen i form av akademiska institutioner och statliga myndigheter. En sådan syn finner inget stöd i begreppet kulturlandskap. De naturliga förutsättningarna måste tas med för det skall bli begripligt, åtminstone om man talar om fysiska landskap. För att enklare förmedla vad som menas talar man idag hellre om *landskap* där stor vikt läggs vid det sammansatta begreppet där natur och kultur ingår (Sporrong 1996 s. 11). Ulf Sporrong definierar landskap på följande sätt:

”Landskap kan definieras som ett påtagligt och karaktäristiskt resultat av ett ständigt pågående samspel mellan de fysiskgeografiska förutsättningarna på jordytan och i atmosfären samt samhället uttryckt genom dess kulturella, sociala och teknologiska potential. Ett landskap innefattar också såväl abiotiska som biotiskt betingade flöden in i och ut ur det avgränsade landskapsrummet” (Sporrong 1998 s. 32).

För att förtydliga kan en delmängd väljas ut som exempelvis stadslandskap, agrarlandskap eller skogslandskap.

Urban Emanuelsson har gjort en intressant iakttagelse. Han har i Sverigeperspektiv jämfört var det finns värdefulla ängs- och hagmarker med var det finns intressanta kulturhistoriska miljöer. Han fann då att dessa två företeelser inte finns på samma ställe. Områden med värdefull flora och fauna ofta hamnar i områden med kort historisk kontinuitet, medan äldre kulturbygder endast undantagsvis hyser stora arealer som ur naturvårdssynpunkt är intressanta biotoper (Emanuelsson 1996 s. 67). Emanuelsson, liksom Sporrang, förespråkar ett integrerat synsätt, något som inte är helt enkelt att åstadkomma.

Hur skall vi då beskriva landskapet? Det står helt klart att både naturliga och kulturella aspekter bör beaktas. Kan vi behandla hela komplexet eller är det möjligt att lyfta ut vissa delar? Ett holistiskt angreppssätt ligger nära till hands när man önskar beskriva ett landskap, men det är svårt att hantera alla dess delar i ett sammanhang. Analytiskt kan landskapets delar sönder i små beståndsdelar, men de blir å andra sidan begripliga först då de sätts i relation till varandra. Vi står här inför ett tillsynes olösligt dilemma.

Den som flitigast i Sverige har gjort regionala indelningar av agrarlandskapet och beskrivit ett områdes karaktär är Ulf Sporrang. Karakteriseringarna i hans analyser är övergripande och olika nyckelföreteelser isoleras. Utifrån dessa beskrivningar går det att konstatera att det inte finns ett enkelt tillvägagångssätt att beskriva ett agrarlandskap, eller för den delen något annat landskap. Det som särskiljer ett landskap från ett annat måste identifieras. Det kan vara så vitt skilda företeelser som naturliga förutsättningar såsom jordarter, eller samhällsliga skeenden, till exempel hemmansklyvningen på 1800-talet, godsbildningen på 1600-talet eller framväxten av egnahemsområden.

En framkomlig väg förefaller vara att behandla de viktigaste delarna, som ett landskap består av, och försöka identifiera de regionala skillnaderna som finns i de olika delarna (Sporrang 1996 s. 17–22). Här är det viktigt att göra ett urval av de faktorer som har stor betydelse för beskrivningen av Örebro län. Att ta ut delmängder av landskap är allt annat än enkelt. Flera olika sätt är möjliga. John Fraser Hart uttrycker det schematiskt på ett bra sätt. Han menar att man kan särskilja tre olika företeelser:

- I. Landskapets storformer
 - II. Vegetation
 - III. Strukturer skapade av människan, vilka kan indelas i fyra undergrupper:
 - 1) sätt att dela in marken,
 - 2) strukturer skapade av ekonomiska förhållanden,
 - 3) hustyper och
 - 4) bebyggelsestrukturen, det vill säga hur husen är grupperade.
- (Fraser Hart 1998 s. 2, egen övers.)

Mellan dessa grupper finns naturligtvis en växelverkan. Människan påverkar vegetationen vilken i sin tur är beroende av landskapets stor-

former. Denna indelning motsvarar i princip Ulf Sporrongs (1996 s. 14) även om den inte är lika uttalad. Man kan utgå från Fraser Harts faktorer för landsbygdsbeskrivning och lägga till ett tidsperspektiv. En sådan metod eller angreppssätt kan med fog kallas den historisk-geografiska metoden. En metod som tar sin utgångspunkt i Carl Sauers kulturlandskapsdefinition och lyfter fram den historiska dimensionen i ett områdes bebyggelse och markanvändningshistorik.

För att få en fullständig beskrivning måste alla dessa faktorer beaktas och tas med. Återigen låter det sig inte enkelt göras. I det här sammanhanget skall exempelvis inte byggnaderna i sig beskrivas. Inte heller vegetationen skall detaljstuderas – det kan andra göra mer initierat. Lika fullt borde både landsbygdens bebyggelse som sådan liksom vegetationen inarbetas i en fullständig analys.

I denna studie utgör den äldre ekonomiska kartan, den så kallade häradskartan från 1860-talet, en viktig del. Den visar markanvändning, bebyggelse, ägoförhållanden och kommunikationer. Till dessa kartor, som trycktes i skalan 1:50 000, finns det tryckta beskrivningar som innehåller mycket information om arealer och brukningsdelar. Dessutom finns en konceptversion i skala 1:20 000 (Jansson 1993). Det är konceptet som har kommit till användning här eftersom det innehåller mycket mer information än de tryckta kartorna.

Regioner

Syftet med denna studie är, se även under *Rapportens uppläggning*, att beskriva landskapet och ytterst att skapa regioner. Ett sätt är att skapa homogena regioner, det vill säga regioner som har någonting gemensamt. Det går likaså att skapa funktionella regioner, vilket är regioner där det förekommer täta kontakter även om det saknas gemensamma företeelser. Man talar också om nodala regioner och planeringsregioner (Haggett, Cliff & Frey 1977 s. 450). Det finns ingen definitiv definition på vad en region är. Det är snarare så att omständigheterna skall styra hur indelningar skall göras.

Avgörande är också hur stora eller många regioner som skall konstrueras. Regionen kan ses som geografernas sätt att dela in saker i klasser. Klasser som har olika rumsliga utbredning. Regionen är alltså beroende av skalnivån och regionindelningar kan genomföras på skilda nivåer. För att göra regionindelningen användbar har jag skapat två skilda regionnivåer, dels en översiktlig och dels en mer detaljerad. De benämns i denna text *region* respektive *delregion*.

Avsikten här har varit att regionerna skall uppvisa en påtaglig fysisk skillnad, det vill säga man skall i dagens landskap kunna se en skillnad. Den historiska dimensionen spelar en roll men får inte spela en så framträdande roll att områden med en likartad karaktär hamnar i skilda regioner. Att dra dessa gränser är grannlaga, och man kommer alltid att finna anledning till avvägningar som kan diskuteras. I vissa regioner kommer både slättbygder och skogsområden att hamna inom samma avgränsning. Man kan argumentera för att särskilja dem eftersom de är två helt skilda landskap men samtidigt ingår båda markerna i jordbruket och kan ses som en helhet.